

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՑԼԻ ԵՒ ՕԶԱՎԻՇԱՊԻ ԱՍՏՂԱՅԻՆ-ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈԴԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵԱՑՔՈՒՄ¹

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

martoyangagik474@gmail.com

Լոռիփամբակեան տիպի հայկական գորգի ոտմբը, Եղեգնաձորի վիշապի թագակիր ցուլը եւ Վանքի լճի փորագրապատկերը

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԺԹ. դարի Լոռիփամբակեան տիպի հայկական մի գորգի զարդանախշերում ծայրերը հատած սպիտակ շեղանկիւն քառանկիւնու ուշագրաւ մանրամասնը զարմացնում է նորագոյն ժամանակներում Եղեգնաձորից յայտնաբերուած թագակիր ցլի պատկերով վիշապաքարի եւ Թոխմախան վանքի լճի յայտնի վիշապաքարի փորագրապատկերների հետ իր բացառիկ նոյնութեամբ: Պատկերուած է միեւնոյն թագակիր ցլի գլուխը: Յուլը դիմահայեաց զոյգ թռչունների ֆոնին է՝ նման Թոխմախան վանքի լճի վիշապաքարի թռչուններին, որոնք նոյնպէս դիմահայեաց են: Տարբե-

¹ Հայ բանագիտութեան մէջ Յլին եւ Վիշապին վերաբերող առասպելաբանական պատկերացումների մասին բազմաթիւ ուշագրաւ անդրադարձեր են կատարուել: Յօդուածը չճանրաբեռնելու համար նպատակայարմար չենք համարում բոլոր տեսակէտերը քննել առանձին: Այստեղ մեր խնդիրը առասպելական այդ 2 արարածներին աստղային երկնքում որոնելն է, ինչի վերաբերեալ հայ բանագիտութեան մէջ մեզ որեւէ ուսումնասիրութիւն յայտնի չէ:

րուփինն այն է, որ վիշապաքարերի ցուլերի բերանից ջուր է յորդում, իսկ գորգի ցուլի բերանից՝ ոչ, ինչպես նաեւ թռչունները Թոխմախան վանքի լճի վիշապաքարի վրայ կռունկ կամ արագիլ են յիշեցնում, իսկ գորգի վրայ ոճաւորուած են:

Համարում է, որ Եղեգնաձորի վիշապը, որը քաղաքային այգի է տեղափոխուել, Սարուխանից յայտնաբերուած վիշապի հետ միասին նախապէս նոյն տարածքում է գտնուել²: Հայ-իտալական արշաւախմբի 1994-2011ի գործունէութեան ընթացքում Սարուխան գիւղում յայտնաբերած վիշապաքարի ցլի գլխի 3 ելուստով պարզորոշ թագը հաստատում է, որ Եղեգնաձորի վիշապի գլխին նոյնպէս թագ է պատկերուած:

Լօռփամբակեան գորգի սպիտակ շեղ քառանկիւնի թագակիր ցլի երկու կողմերում եւս ցլեր կան, բայց այնպէս, որ եռանկիւնաձեւ մռուփը երկու ցլի համար էլ ընդհանուր է: Մի ցուլն ուղիղ դիրքով է, միւսը՝ գլխիվայր շրջուած: Տպաւորութիւն է ստեղծում, որ նոյն ցուլը շրջանաձեւ պտոյտի մէջ է գտնուում: Այդպիսի նոյնական եւս 2 ցուլ սպիտակ շեղ քառանկիւնու ներքեւի հատուածում են: Բոլոր 4 ցուլերն էլ անթագ են: Վերեւի պտտուող 2 ցուլերի ներքեւում 4 վիշապ կայ³:

Մէկ այլ՝ դարձեալ արտերկրեայ մասնաւոր հաւաքածոներում պահուող «Խնձորեսկ» տիպաբանական խմբին պատկանող, նոյնպէս ԺԹ. դարի

Սարուխանի վիշապի գլխի թագը

² Սիմոն Հմայակեան, Հայկ Յակոբեան, Նորայր Հազէեան, Մարինէ Մելքոնեան, «Սարուխանի 'վիշապը'», *Վիշապ քարակոթողները*, «Գիտութիւն» հրատ. Երեւան, 2015, էջ 219-21:

³ Վիշապաքարերի մասին առաջին ուսումնասիրութիւններն Ատրպետի, Նիկողայոս Մառի եւ Եակով Սմիռնովի, Աշխարհաբէկ Քալանթարի ձեռամբ Ի. դարի առաջին կէտում են ասպարէզ իջել, այդ պատճառով գրեթէ բացառում է, որ ԺԹ. դարի լօռփամբակեան գորգի զարդանախշային յօրինուածքի հեղինակը կարող էր ազդուած լինել իր տեսած վիշապաքարերի պատկերագրութիւնից: Մանաւանդ որ վիշապաքարի թագակիր ցլի պատկերը բոլորովին վերջերս է յայտնի դարձել: Առաւել հաւանական է, որ գորգի պատկերային խորհրդաբանութիւնը ժողովրդական յիշողութեան արգասիք է:

«Խնձորեսկ» տիպաբանական
խմբի վիշապագորգը

վիշապագորգի վրայ պատկերուած են 3 ռոմբեր⁴, որոնց մէջ մուգ եւ բաց գոյնի ութական վիշապներ կան, իսկ իւրաքանչիւրի կենտրոնի սեղան երկրաչափական պատկերների մէջ վիշապները կարծես պտտուող կեռ-խաչ են ձեւաւորում: Ռոմբերի մէջ, վերին հատուածներում հորիզոնական շարուած վեցական աստղ է պատկերուած, ինչն ուղղակիօրէն յուշում է, որ յօրինուածքը աստղային երկնքի հետ կապուած ինչ-ինչ իրողութիւններ է մատնանշում: Շեղ քառանկիւնիները 3 գոյն ունեն՝ կանաչ, կարմիր եւ սպիտակ, որոնք տարւումն 3 եղանակներն են խորհրդանշում՝ կանաչը որպէս գարնան գոյն, կարմիրը՝ հասուն այգիներով ամռան, իսկ սպիտակը՝ ձիւնածերմակ ձմռան⁵:

ՎԻՇԱՊԸ (ՕՁԸ) ԵՒ ՅՈՒԼՆ ԱՍՏՂԱՅԻՆ ԵՐԿՆՔՈՒՄ

Յայտնի է, որ աստղային երկնքում Յուլը Կենդանաշրջանի գոտու մէջ մտնող համաստեղութիւն է եւ իր տարեկան օրինաչափ «պտոյտով», ծագումով եւ խոնարհումով (առասպելաբանաստեղծական մտածողութեամբ՝ «ծնունդով» եւ «մահուամբ») եղանակային-օրացուցային նշանացոյց է ծա-

⁴ Ընդունուած է ասել խորաններ՝ ի նմանութիւն հայ միջնադարեան ձեռագրերի մանրանկարների խորանների:

⁵ Տարին 3 եղանակների բաժանելու ամանդոյթը դեռեւս Հին Միջագետքից է յայտնի: Ենթադրաբար Ք. ա. 1000ին կազմուած բաբելոնեան MUL. APIN (Գութանի աստղ) շարադրանքում աստղային երկինքը բաժանուած է Էա, Անու եւ Էնլիլ աստուածների միջեւ, որոնք վերահսկում են տարուայ ցուրտ եւ տաք եղանակները (Ե. Բան – Դեր – Բարդեն, *Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии* (Արթնացող գիտութիւն II. Աստղագիտութեան ծնունդը), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա 1991, էջ 90-91): Մեր պատմիչներից Թովմա Արծրունին Թ.-ժ. դարերում տարին 2 եղանակի՝ ձմռան եւ ամռան բաժանելով, նշում էր, որ դրան կարող է աւելանալ գարունը (Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն Կրանն Արծրունեաց*, «Մագաղաթ» հրատ., Երեւան, 2006, էջ III, Ը, Թ), այսինքն՝ աշունը միացած էր համարում ձմռանը:

ռայել հազարամեակներ շարունակ: Մօտաւորապէս⁶ Ք.ա. 4300-2150ին համապատասխանել է զարնան առաջին ամսին, իսկ մօտաւորապէս Ք.ա. 2150-Ք.ե. 10ին զարնան երկրորդ ամիսն է եղել: Մեր ժամանակներում Յուլն Ապրիլի եւ Մայիսի միջեւ ընկած համաստեղութիւն է:

Նոյն օրացուցային նշանակութիւնը հնարաւոր չէ վերագրել Վիշապ համաստեղութեանը, քանի որ բեւեռին մօտ է, ուստի, ո՛չ ծագում է, ո՛չ էլ՝ խոնարհում, այլ մշտապէս պտտում է հորիզոնում: Նրա փոխարէն քննարկման ենթակայ ամենահաւանական համաստեղութիւնը Յուլից 180 աղեղնային աստիճան հեռաւորութեան վրայ, հորիզոնում Յուլի ուղիղ դէմ դիմաց գտնուող ներկայի Օձակրի Օձն է⁷, որը թէւեւ Կենդանաշրջանի գօտում ներառուած համաստեղութիւն չէ, բայց Արեւը նրա միջով անցնում է աշնանը, երբ պէտք է Կենդանաշրջանում Օձի հարեան Կարիճ համաստեղութիւնով էլ անցնի:

Անկախ աստղային երկնքում Օձի՝ Միջազգային աստղագիտական ընկերութեան 1919ին հաստատած ներկայի պայմանական տարածքից, այս համաստեղութեան մասին տեղեակ է եղել դեռեւս Բ. դարի ուշ հելլենիստական աստղագէտ Կլաւդիոս Պտղոմէոսը, որն իր համաստեղութիւնների քարտարանում նրա միայն գլխի աստղերն է թուարկել⁸: Նրանից մէկ դար առաջ Օձ համաստեղութիւնը յիշատակում է նաեւ հռոմէացի բանաստեղծ Պուբլիոս Վերգիլիոս Մարօն իր *Մշակականք*ում: Գարի ցանելու ժամանակահատուածի մասին խօսելիս, նա հողագործին զգուշացնում էր որ եթէ չհետեւի, թէ ինչպէս է «*Կշէռքը հաւասարապէս կիսում լոյսն ու մութը*⁹, ինչպէս են Արկտուրը, Այծերը եւ **պայծառ Օձը** ծագում, ապա նրա ճիգերը թիավարի ջանքերին կը նմանուեն, որն իր մակոյկն ալիքների դէմ է տա-

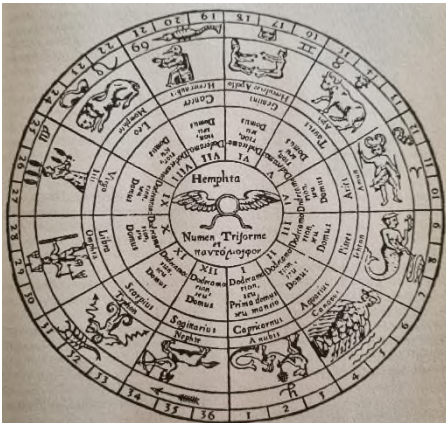
⁶ Շեշտում ենք՝ մօտաւորապէս, քանի որ հաշուարկը կարող է միքանի տարուայ սխալ թոյլատրել, բայց ոչ հարկւրամեակների: Անշուշտ, ոչ ոք չգիտէ, թէ 6000 կամ 4000 տարի առաջ Կենդանաշրջանի գօտում ինչ սահմաններ են ունեցել Յուլ կամ Խոյ համաստեղութիւնները, բայց հաստատապէս յայտնի է, որ 12 համաստեղութիւնից իւրաքանչիւրին 30 աղեղնային աստիճանի տիրոյթ է յատկացուած եղել: Յայտնի է նաեւ այն, որ զարնանային օրահաւասարի կէտը մօտաւորապէս 2160 տարի է մնում Կենդանաշրջանի տուեալ համաստեղութիւնում: Եթէ համարում է, որ զարնանային օրահաւասարի կէտը մօտաւորապէս 2200 թուականին է Ձկներ համաստեղութիւնից Ջրիոս համաստեղութիւն տեղափոխուելու, ուրեմն յետհաշուարկով վերոբերեալ մօտաւոր թուականներն են ստացում:

⁷ Ժ. դարի լեռ աստղագէտ Եան Հեւելիոսի աստղային երկնքի քարտեզում երկար պոչով Օձին պատկերուած ենք տեսնում Օձակրի ձեռքերում սեղմուած: Օձակիրն Օձ համաստեղութեանը 2 մասի է բաժանել:

⁸ Клавдий Птоломей, *Альмагест или математическое сочинение в тринадцати книгах* (Ալմագեստ կամ ուսողական շարադրանք տասներեք գրքերում), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1998, գիրք VII, էջ 5):

⁹ Այսինքն՝ աշնանային օրահաւասարի ժամանակ:

նում»¹⁰: Հռոմի միտրայական սրբարանների շատ յայտնի տաւրոքտոնեան (ցլասպանական) հարթաքանդակային տեսարաններում, որոնք Արեւ Միտրայի ուղին են ներկայացնում Կենդանաշրջանի համաստեղութիւններով, Օձ համաստեղութիւնը մշտապէս Կարիճ համաստեղութեան սերտ հարեւանութեամբ է պատկերում: Կենդանաշրջանի գօտու 1653ին հրապարակուած մի բոլորակ քարտէզում, որն աստղագիտութեան պատմաբան Ալեքսանդր Սապլինն է մէջբերում իր աստղաբաշխական հանրագիտարանում՝ Աթանասիոս Կիրչերի *Oedipus Aegyptiacus* գրքին յղում անելով, պատկերուած է Կարիճ աստուածը, որի երկու ոտքերը վիշապի գալարուող պոչեր են: Մակագրուած է Scorpius (Կարիճ) եւ միեւնոյն ժամանակ Tiphon¹¹ (Վիշապ յունական դիցաբանութեան մէջ): Սրանով աստղաբաշխները հնում

Կենդանաշրջանի գօտու 1653ին
հրապարակուած բոլորակ քարտէզը

ցոյց են տուել, որ Արեւը թէ՛ Օձ, թէ՛ Կարիճ նոյնաբնոյթ համաստեղութիւններով էլ անցնում է: ԺԹ. դարի ամերիկացի հետազօտող Ռիչարդ Հինքլի Ալէնը Օձի, որպէս առանձին համաստեղութեան գոյութիւնը մինչեւ միջագետքեան աստղաբաշխների ժամանակներ է հասցնում, ասելով, թէ «Եփրատեան աստղագետները» Կարիճ համաստեղութեան վրայ կանգնած Օձակրին կամ նրա մի մասին (Օձին - Գ.Մ.) Nutsir - da անունով էին ճանաչում¹²:

Ըստ ազգագրագէտ Արմէն Սարգսեանի գրառած դաշտային նիւթերի,

մինչեւ նորագոյն ժամանակներ պատկերացուել է, որ առասպելական վիշապը մեռնող արարած է, բայց մեռնելուց յետոյ էլ կարող է պիտանի լինել մարդկանց: Նա պատմում է, որ Լօռու մարզի Շամուտ գիւղից մօտ 25 քմ. հեռաւորութեան վրայ «Անհատի բինա» կոչուող սարուորների մի ամառանոցում 1,5-2 մ. երկարութեամբ քարեր են պառկած: Դրանց տեղացիները «Ուշաբի գոռեր», այսինքն՝ Վիշապի գերեզմանոցներ են անուանում: Երաշտի ժամանակ մեծահասակ սարուորները երեխաներին ասում են.

¹⁰ Публий Вергилий, Буколики. Георгики. Энеида, (Հովուականք, Մշակականք, Էնէական), «Գեղարուեստական գրականութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1979, հտր. I, էջ 175-210):

¹¹ А. Ю. Саплин, *Астрологический энциклопедический словарь*, (Աստղաբաշխական հանրագիտարանային բառարան), «Օլմա Պրէս» հրատ., Մոսկուա, 2001, էջ 209:

¹² Richard Hincley Allen, *Star-names and their meanings*, New York, Leipzig, London, Paris, 1899, էջ 299:

«Ուշաբը ջրի գլխին նստած՝ ջուրը կտրել ա. ջուր չկայ»: Այնուհետև պատուիրում են կծերով ջուր տանել, լցնել վիշապ քարերի վրայ բացուած շրջանածե փոսերի մէջ, որ անծրեւ գայ¹³:

Օձը (լայն իմաստով՝ վիշապն) ուրեմն անծրեւաբեր, ջրաբեր առասպելական էակ է ընկալուել: Երբ Ք.ա. շուրջ 2150-Ք.ե. 10ին Արեւն աշնանը Կշէոք համաստեղութիւնից ելնելով, Կարիճ եւ Օձ է մտել, Օձը մէկ ամսուայ (Կենդանաշրջանի 30 աղեղնային աստիճանի չափը) ընթացքում աստիճանաբար հորիզոնից ցած է իջել՝ գետնի տակ՝ հորիզոնից ներքեւ անհետանալով: Դրա փոխարէն ծագել են հորիզոնի հակառակ կողմում գտնուող Յուլի աստղերը: Նոյն ժամանակամիջոցում երկրային օձերն էլ, ցրտերը սկսուելու հետ, գետնի տակի իրենց բներն են քաշում: Գարնանը միանգամայն հակառակ իրողութեանն են ականատես եղել. Արեւը Խոյից դուրս գալով, մտել է Յուլ, որը մէկ ամսուայ ընթացքում աստիճանաբար հորիզոնից ցած է իջել, իսկ նրա փոխարէն Օձն է բարձրացել: Նոյն ժամանակ երկրային օձերը դուրս են գալիս գետնի տակից: Թուացել է, թէ Օձն ու Յուլն անհաշտ թշնամանքի մէջ են. մէկի «ծնունդը» միւսի «մահով» է պայմանաւորուած, մէկն աշխարհ է եկել միւսի տեղը զբաղեցնելու, նրանից տարածք նուաճելու հաշուին: Հարիւրութսուն աղեղնային աստիճանի ներքոյ մէկ Յուլն է սպանել Օձին, մէկ էլ Օձն է սպանել Յիւն:

Այս թշնամանքը դարերի խորքից եկող աստղաբաշխական ընկալման արդիւնք է: Հին աստղաբաշխները Կենդանաշրջանում 180 աղեղնային աստիճանի ներքոյ գտնուող համաստեղութիւնների մէկը միւսի նկատմամբ դիրքաւորուածութիւնը «երկնային կերպ (*ասպեկտ*)» կամ «ընդդիմութիւն» էին անուանում¹⁴: Հայոց Էֆիմերտէն¹⁵ դա կոչում է «լրումն» եւ Յուլի ու նրա դէմ դիմաց 180 աղեղնային աստիճանի ներքոյ գտնուող Կարիճի (աստղային երկնքում Օձի մերձաւոր հարեւանի) մասին ասում է, թէ մէկը միւսին «հակադիր հայեցուածով» է նայում¹⁶: ԺԳ. դարի մատենագիր Յովհաննէս Երզնկացին նոյնպէս հորիզոնի հակառակ ծայրերի երկու կենդանակերպերի դիրքը միմեանց նկատմամբ «բացասական» է կոչել. (*«Յորժամ վեցիւք կենդանակօքն են հեռաստան, // Հարիւր ութսուն աստիճանօք են բացա-*

¹³ Արմէն Սարգսեան, «Վիշապը հայոց բառ ու բանում» *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատ., Երեւան, 2019, էջ 251-52:

¹⁴ Секст Эмпирик, “Против астрологов”, *Сочинения т. II* («Ընդդէմ աստղաբաշխների», *Երկեր, հղր. Ք*), «Միտք» հրատ., Մոսկուա, 1976, էջ 176. նաեւ՝ Б. Ван – дер – Варден, էջ 311:

¹⁵ Յունարէն «էֆեմերիս»՝ ամէնօրեայ բառից: Աստղաբաշխութեան մէջ գործածուել է «Երկնային լուսատուների ամէնօրեայ դիտարկումներ» իմաստով:

¹⁶ *Գրգուկ, որ կոչի էֆիմերտէ*, «Ապոլոն» հրատ., Երեւան, 1992, էջ 7-8:

սական»)¹⁷: Ե. դարի մատենագիր Եզնիկ Կողբացին եւ քննադատում էր իր ժամանակակիցների մէջ դեռեւս պահպանուած հեթանոսական հաւատալիքն առ այն, թէ վիշապին եզներով են հանում (բարձրացնում)¹⁸: Այսինքն՝ դա ընկալուել է այնպէս, որ Յուլն աստղային երկնքում իջնում-խոնարհուում է, եւ դրա շնորհիւ Օծն է բարձրանում: Նոյն աստղային երեւոյթը Վանի Մալկարա գիւղում մի հաւատալիքի ձեւով վերապրել էր մինչեւ նորագոյն ժամանակներ. հաւատում էին, թէ վիշապը գոմէշից է ծնում¹⁹: Այսինքն՝ Յուլի «մահուանը»՝ հորիզոնից ներքեւ իջնելուն յաջորդում է Օծի աստղերի ծագումը: Մէկը միսին հակադիր են մահով եւ ծնունդով: Միայն այս տեսանկիւնից կարելի է բացատրել օրփէոսեան²⁰ փիլիսոփաների այն առեղծուածային բանաձեւը, որը ամերիկացի հետազօտող Հարոլդ Վիլլոբին մէջբերում է Բ. դարի եկեղեցական մատենագիր Կղեմէս Աղեքսանդրացուց՝ «Յուլն օծ է ծնում, օծը՝ ցուլ»²¹:

Օծի (Վիշապի) եւ Յլի առասպելական թշնամանքի մէկ դրուագը, երբ այսպէս կոչուած Ամպրոպի աստուածը (Յլի խորհրդանիշ կրողը) յաղթում է օծ-վիշապին, հանգամանալից ուսումնասիրել են Վիաչեսլաւ Իւանովը եւ Վլադիմիր Տոպորովը՝ բալթասլաւոնական հեքիաթները, հմայախօսութիւնները եւ բիլինային դիւցազնավէպը բանագիտական եւ լեզուաբանական համակողմանի քննութեան ենթարկելով: Նրանք պարզել են, որ բալթասլաւոնական ծիսաառասպելական ասանդոյթում կենտրոնական մոտիւ է Օծ-Վելէսի եւ Ամպրոպի աստուած Պերուն-Պերկունասի հակամարտութիւնը: Վերակազմուած առասպելը, որին հեղինակները «Հիմնական առասպել» անունն են տալիս, նկարագրում է, թէ ինչպէս վերելում՝ լեռան վրայ, Կենաց ծառի գագաթին գտնուող Ամպրոպի աստուածը շանթահարում է լեռան ստորոտում, Կենաց ծառի արմատների մօտ գտնուող Օծին՝ այն բանից յետոյ, երբ վերջինս առեւանգում է ընտանի անասուններին: Պարտուած Օծն անհետանում է ծառի արմատների մէջ՝ ստորերկրեայ ջրերում: Օծի պարտութեանը յաջորդում է պտղաբերութեանը նպաստող անձրեւը²²:

¹⁷ *Յօհաննիսի Երզնկացոյ տեղորակ համառօտ եւ լի իմաստախոհ բանիւք*, Նախիջեւան 1792, էջ 33-34: Վեցը Կենդանաշրջանի 6 համաստեղութիւններն են, որոնք փոփոխաբար երեւում են աստղային երկնքի տարեկան «պտոյտի» ժամանակ:

¹⁸ Եզնկայ Կողբացոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի *Եղծ աղանդոց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար 1826, էջ I, ԻԵ:

¹⁹ Վ. Խօշիկեան, *Մալկարայի հայ գաղութը*, տպ. «Փարոս», Փլովտիւ, 1943, էջ 125:

²⁰ Ք. ա. Ձ. դարում Յունաստանում եւԹրակիայում ծագած փիլիսոփայական ուսմունք, որը կապուած էր առասպելական երգիչ Օրփէոսի անուան հետ:

²¹ Harold R. Willoughby, *Pagan Regeneration, A Study of Mystery Initiations in the Greco-Roman World*, Chicago – Illinois 1929, էջ 94-95:

²² В. В. Иванов, Вл. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, (Հետազօտութիւններ սլաւոնական հնութիւնների շրջանում), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1974, էջ 5):

Հիսիստոսական հաւատալիքներում եւ ծէսերում յատուկ նշանակութիւն է ունեցել Ամպրոպի աստծոյ պատմական ժառանգորդ Իլիա (Եղիա) մարգարէի ցուլը կամ Իլիայի ոսկորը: 2. դարի բիւզանդացի հեղինակ Պրոկոպիոս Կեսարացու հաղորդմամբ, «կայծակների արարչին» ցուլեր էին զոհաբերում: Սլաւոններն ընտրել են կարմիր ցուլերի, որոնք հունձքի եւ խոտհարքի ընթացքում պայծառ եղանակ պէտք է ապահովէին: Հաւատացել են, որ խնջոյքների ժամանակ ով «Իլիայի ոսկորից» մի կտոր պոկի եւ իր հետ կրի՝ Իլիան միշտ իր հետ կը լինի²³:

Իւանովը եւ Տոպորովը իրենց ուսումնասիրութեամբ այն եզրակացութեան են յանգել, որ «Հիմնական առասպել»ի մերձարեւելեան եւ բալթասլաւոնական տարբերակներից զատ հաւանական է, որ աւելի հնաւանդ առասպել է գոյութիւն ունեցել, որի համաձայն, Օձի հակառակորդը ոչ թէ Ամպրոպի աստուածն է եղել, այլ՝ Արեւը²⁴:

Հայ ժողովրդական յիշողութիւնը պահպանել է ոչ միայն առասպելական Օձի (Վիշապի) եւ Յի միջեւ տեղի ունեցած մենամարտի մատնանշուած երկու տարբերակների, այլեւ վիշապին, ինչպէս նաեւ Յին յաղթած Արեւի առասպելոյթները: Ստորեւ քննենք դրանցից իւրաքանչիւրն առանձին:

ՎԻՇԱՊԻ ԴԷՄ ՅԼԻ ՏԱՐԱԾ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԱԻԱՆԴԱՋՐՈՅՑԸ

Այս աւանդագրոյցը հաղորդել է Կարկառի շրջանի (Արեւմտեան Հայաստան) Բերկրի գիւղացի Խուրօն: Գրառել է Ազատ Համբարեանը²⁵: Պատմուել է իբրեւ Տալոս (Յու) եւ Զագրոշ լեռների միջեւ տեղի ունեցած մենամարտ: Նրանցից երկուսն էլ սակայն եղջրակիր վիշապներ են ներկայացում: Զագրոշը որոշել է կոչ տալ Տալոսին եւ մարտի է նետուել նրա դէմ, բայց Տալոսն այնպէս է հարուածել նրա ճակատին, որ վիշապի եղջիրները պոկուել են: Մի եղջիրը Վերին Միջագետքում թռել, ցցուել է գետնին եւ դարձել Մասիոս լեռ, միւրը խրուել է Արարատ լեռան կողը: Այս հարուածից շնորհիւ Զագրոշը թիկունք է դարձրել, բայց մի հարուած էլ է ստացել, որից մարմինը պատռուել եւ դրանից ծոր է ձեւաւորել: Զորի միջով Զաք գետն է հոսում, որը վիշապի արիւնն է: Այնուհետեւ Զագրոշի փորի աղի ջրերը հասել են մինչեւ Վան եւ Վանայ լիճն են առաջացրել: Դրանից յետոյ պարտուած Զագրոշը քաշուել-հեռացել է²⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, բացայայտ է հայկական Վիշապի եւ Յուլի մասին այս աւանդագրոյցի նախնական աղբյուրը «Հիմնական առասպել»ին: Բացակայում է միայն Վիշապի պարտութեանը յաջորդող անձրեւը, բայց անձրեւի փոխարէն նկարագրուում են Վիշապի փորի Վանայ լիճ դարձած աղի

²³ Նոյն, էջ 169:

²⁴ Նոյն, էջ 154:

²⁵ Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1969, էջ 422:

²⁶ Նոյն, № 50, էջ 23 – 24:

ջրերը եւ արինը, որ գետի է վերածուել: Այսինքն՝ վիշապի պարտութիւնից յետոյ այնուամենայնիւ ջուր է հոսում, ինչը յիշեցնում է Փիւնիկէի արքայորդի Կադմոսի մասին յոյների պատմած առասպելը, թէ՛ Ջետը Յլի կերպարանքով առեւանգում է Կադմոսի քրոջը՝ Եւրոպային, իսկ Կադմոսը գնում է նրան որոնելու: Ճանապարհին վիթխարի օձը յարձակում է Կադմոսի վրայ եւ հսկայական գալարներով նետում է երկինք, ապա յորդառատ գետի նման մղում է դէպի իր հակառակորդը: Կադմոսը սպանում է օձին, որի արինը ոռոգում է դաշտերի դալար սեզերը: Ժամանակ անց Կադմոսը՝ ինքը օձ է դառնում եւ տեղափոխւում երկինք²⁷: Այս առասպելում նոյնպէս չկայ անձրեւ, բայց դրա փոխարէն կայ դաշտերի նորածիլ սեզերը ոռոգող վիշապի արին եւ Վիշապի մարմնի ու գետի համեմատութիւն:

Նոյնպիսի համեմատութիւնների հանդիպում ենք վեդայական Ինդրայի եւ նրա ախոյեան Վրիտրա վիշապի կռուի մասին առասպելում. Վրիտրան պառկած է լեռների վրայ, նրա դէմ Ինդրան մարտի է նետում ինչպէս «կատաղած ցուլ»: Ինդրան սպանում է վիշապին եւ ազատութիւն է տալիս նրա որովայնում արգելափակուած տիեզերական ջրերին (7 ալիքուող գետ է բաց թողնում), որոնք վաղուց փափաքում էին ազատուել բանտուածութիւնից²⁸:

Ասումսից կարելի է եզրակացնել.- 1) նախնական առասպելոյթում Վիշապի սպանութեանը յաջորդում է տիեզերական պտղաւորող ջրերի հոսքը, որոնք Կադմոսի առասպելում եղանակային որոշակի ցուցիչ են պարունակում, ակնարկելով տարուայ տաք ժամանակահատուածը, երբ ջրում են մարգերի դալար սեզերը: 2) Հայկական Տաւրոսի եւ Զագրոշի կռում որեւէ հետք չի պահպանուել հոսող ջրերի պտղաբեր լինելու մասին: Այս աւանդազրոյցում իսպառ բացակայում են եղանակային ցուցիչները: Նախնական եղանակային փոփոխութեան բովանդակութիւնն աղարտուել եւ վերածուել է պարզ, բնապատկերային փոփոխութեան նկարագրութեան, իսկ գործող դիցաբանական կերպարները դարձել են լեռներ: Բայց այն, որ վիշապի եւ Յլի կռիւը հայկական հաւատալիքներում նախապէս եղանակային-օրացուցային առասպելաբանութիւն է եղել, երեւում է ստորեւ ներկայացուող յաջորդ դիպաշարից, որտեղ ոչ թէ Յուլն է յաղթանակ տանում Վիշապի նկատմամբ, այլ հակառակը՝ պարտում է նրանից:

²⁷ Публий Овидий Назон, *Метаморфозы* (Փոխակերպումներ), «Գեղարուեստական գրականութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1977, էջ 81-84, 113-18). նաեւ՝ Гигин, *Мифы* (Առասպելներ), «Ալատէյա» հրատ., Սանկտ Պետերբուրգ, 2000, էջ 6:

²⁸ Ригведа, *Мандалы* I – IV, (Մանդալներ), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա 1989, I, էջ 32, 11, II, էջ 12, 3. նաեւ՝ Э. Н. Тёмкин, В. Г. Эрман, *Мифы Древней Индии* (Հին Հնդկաստանի առասպելները), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա 1982, էջ 38:

ԲՈՐ ԵԶԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

«Բոր եզ» հեքիաթը²⁹ գրառուել է 1915ին Մշոյ Բաղլու գիւղացի Տոնէ Հովէանից: Գրառել է Նազարէթ Մարտիրոսեանը: «Բոր» նշանակում է կարմիր: Եզը հենց այդ գոյնով էլ կոչւում է հեքիաթի միւս տարբերակում՝ «Կարմիր եզն ու հուշապ»³⁰, որը դարձեալ Մուշից է, 1916ին Սալըկան գիւղի նախկին բնակիչ Մարտիրոս Գէորգեանից գրառել է Արտաշէս Բարսեղեանը: Համառօտ դիպաշարը հետեւեալն է.

Խորթ մայրն ամուսնուց պահանջում է նրա 15 ամեայ որդուն հորը զցել: Հայրը կատարում է նրա կամքը. որդին 40 օր հորում է անցկացնում: Այդ ընթացքում տղային կերակրում է Բոր եզը, որի մի եղջիրից մեղր է հոսում, միւսից՝ անմահութեան ջուր: Քառասուն օր անց, երբ տղային հորից 2 եզնեւորով քաշում, հանում են, տեսնում են, որ կրկնակի անգամ մեծացել է եւ զօրացել: Խորթ մայրը Կարմիր եզան գաղտնիքն իմանալով, իր հարազատ որդուն էլ է ուզում հորում մեծացնել, բայց եզան օգնութիւնը չստանալով, որդին հորում մաշում, նիհարում է: Մայրը պահանջում է մորթել Կարմիր եզանը, բայց սա իր հովանաւորեալ տղայի հետ փախչում է: Նրան տանում, հանում է մի սարի գլուխ, որտեղ ծառ է աճում (բարդի): Տղան բարձրանում է ծառի վրայ: Յանկարծ քամի է սկսում եւ «Արեւի երեսը բռնում է». Վիշապն է մօտենում: Սա Բոր եզին տեսնելով, մարտակոչ է ուղղում նրան. «Կամ մաշ, կամ գիւլաշ», այսինքն՝ կամ հողային տարածք, կամ գօտեմարտ: «Գիւլաշ»՝ բղաւում է Կարմիր եզը: Կուում Վիշապը սկսում է ուտել Կարմիր եզին: Մեռնելուց առաջ Եզը Վիշապին պատգամում է. «Ամանաթ (աւանդ - Գ.Մ.) Աստուած, ամանաթ ծառ»: Վիշապը նայում է ծառին եւ տեսնում է այնտեղ բարձրացած տղային, որին որդեգրում, տանում է իր պալատ: Պալատի սենեակներում մարդիկ, թռչուններ եւ գազաններ կան բանտարկուած: Մի սենեակում գայլի առջեւ խոտ է դրուած, դոչի (խոյի - Գ.Մ.) առջեւ՝ միւս: Մէկ այլ սենեակում Վիշապի 3 ոտանի ձին է, միւս սենեակում՝ սեւ, սպիտակ եւ կարմիր 3 հրեղէն ձիեր կան: Սրանք էլ յանձն են առնում տղային փախցնել Վիշապից: Տղան փախչելուց առաջ ազատ է արձակում մարդկանց, թռչուններին եւ գազաններին, վերացնում է շփոթը. գայլի առջեւ միւս է դնում, խոյի առջեւ՝ խոտ: Գայլիս, հասնում է Խազալ քաղաք, որը մշեցիների բարբառում մի տեսակ օձի անուն է³¹: Վիշապը հետապնդում է նրան եւ բռնել չկարողանալով, ջուրն ընկնում, խեղդում է:

Ինչպէս տեսնում ենք, Բոր եզան հեքիաթում եւս ակնյայտ են «Հիմնական առասպել»ի ուրուագծերը՝ միայն այն տարբերութեամբ, որ Վիշապը ոչ

²⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ), հյր. XIII, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 161-77:

³⁰ ՀԺՀ, հյր. XII, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1984, էջ 524-39:

³¹ Հր. Աճառեան, Հայկական գաւառական բառարան, Լազարեան ճեմարան արեւելեան լեզուաց, Թիֆլիս 1913, էջ 445:

թէ սկզբում է պարտութիւն կրում, այլ՝ վերջում՝ ջրերի մէջ անհետանալով: Սկզբում նկարագրում է նրա անվերապահ յաղթանակը Յի, այսինքն՝ Ամարոպի աստծոյ կենդանական ցուցիչի նկատմամբ: Առկայ է Վիշապի առեանգած կենդանիների մոտիւր, սարը, այնտեղ աճող Կենաց ծառը, որի մասին Վիշապը խոստովանում է, թէ դրա շրջակայքն իր սովորական տեղն է, եւ այդ ծառի առջեւ է նա ամէն անգամ զանազան կենդանի արարածների յօշոտում³²: Հայկական ժողովրդական այլ հեքիաթներ եւս հաստատում են, որ առասպելական Վիշապը Կենաց ծառի շուրջ է պտտում եւ ձգտում է ուտել Ծառի վրայ բնակւող Զմռուտ զուշի ձագերին: Թագաւորի 3 որդիներից արեւային յատկանիշերով բնութագրուող կրտսերը Մուֆ՝ հանդերձեալ աշխարհ ընկնելով, սպանում է Վիշապին եւ նրա թելերի վրայ Լոյս աշխարհ՝ մեր աշխարհ է վերադառնում³³: «Մուֆ աշխարհ» է համարուել տարւոյ եղանակային այն շրջափուլը, երբ Արեւը նախ ամառային արեւադարձին սկսում է հեռանալ մեզանից, ապա աշնանը հասնում է օրահաւասարի կէտին, ինչի հետեւանքով գիշերները ցերեկների համեմատ երկարում են՝ ցերեկները շուտ են մթնում: Լոյս աշխարհ Արեւը վերադառնում է ձմեռային արեւադարձին, երբ ցերեկներն են սկսում երկարել:

Բոր եզան հեքիաթում նոյնպէս Կենաց ծառը բարձրացած 15ամեայ պատանին³⁴ Արեւն է, որը մինչ այդ 40 օր փոսում է անցկացնում՝ մի շրջան, երբ գարնանամուտի Մարտ ամսից սկսած, ձմեռը մաքառում է իր դիրքերը չգիջելու համար, օրերը փոփոխական կերպով դեռ ցուրտուտաք են, իսկ Արեւը դեռ զօրացած չէ, ե՛ւ կայ, ե՛ւ չկայ դրութեան մէջ է ու կարծես հորն ընկած լինելով, չի ջերմացնում: Հորն այս դէպքում գարնանային Զատկի տօնին նախորդող Մեծ Պահքի շրջանն է, որն ազգագրական ամենատարբեր շրջաններից գրառուած հայ ժողովրդական հանելուկները 7 գազանոց փոսի հետ են համեմատում («Եօթը գազանոց հոր, // Ծերին մի կարմիր խնձոր»)³⁵: «Եօթ գազ»ը Մեծ Պահքի 7 շաբաթն է, որը 49 օր է կազմում, բայց քանի որ ոչ ոք չի կարող որոշել, թէ Զատկի տօնին նախորդող ցրտերը ստոյգ քանի օր կը տևեն, միջինացուած 40 օր են ասել:

³² ՀԺՀ, *հյր. XIII*, էջ 164:

³³ ՀԺՀ, *հյր. VII*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1979, էջ 11-15 («Լուս նան մթն աշխարքնէն»), *հյր. II*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1959, էջ 23-38 («Անմահական խնձոր»), *հյր. VII*, էջ 585-97 («Ուակէ խոնձուրուն նաղլը»), *հյր. I*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1959, էջ 27-48 («Հազարան բլբուլ կամ Ալօ Դինոյի նաղլը»), *հյր. V*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1966, էջ 415-25 («Աժդահակը») են:

³⁴ Տասնհինգ տարեկան հասակը, ըստ երեւոյթին երիտասարդական ամենալաւ տարիքն է համարուել: Հեքիաթի վերջում պատանին իր հերթին հիւանդ թագաւորին առիւծի կաթ, առիւծի ձագի կաշի եւ անմահական խնձոր հասցնելով, երիտասարդացնում, 15 տարեկան է դարձնում (ՀԺՀ, *հյր. XIII*, էջ 173-77):

³⁵ Ս. Յարութիւնեան, *Հայ ժողովրդական հանելուկներ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1965, Երեւան, էջ 196:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Բոր եզ-Ցուլը զարնանամուտի 40օրեայ ցրտերի ընթացքում փոսն ընկած Արեւին զօրացնողն է: Իր այդ առաքելութիւնը կատարելուց յետոյ նա կուլ է գնում Վիշապին, անհետանում է, իսկ Արեւը դրանից յետոյ շարունակում է բացառապէս Վիշապի հետ գործ ունենալ՝ մինչեւ սա էլ ամենավերջում ջրում խեղդուելով, հեռանում է ասպարէզից: Սկզբում նրանք հաշտ են, բայց երբ տղան պարզում է, որ Վիշապի պալատում մարդիկ, թռչուններ եւ գազաններ կան բանտարկուած, խոյի առջեւ միս է դրուած, իսկ գայլի առջեւ՝ խոտ, այդ պահից սկսում է նրանց երկուսի հակամարտութիւնը: Պատկերը բացայայտօրէն ծմռան գալուստն է ակնարկում, երբ դաշտերում խոյի համար խոտի պակաս կայ, իսկ գայլի համար՝ մսի, ցրտերը կաշկանդում, բանտում են թէ՛ մարդկանց (նրանց տներում), թէ՛ գազաններին ու թռչուններին (թաքստոցներում):

Արեւ պատանու 3՝ սեւ, սպիտակ եւ կարմիր հրեղէն ձիերը, ինչպէս նաեւ Վիշապի 3 ոտանի ձին նոյնպէս եղանակային ծածկագրեր են կրում: Ինչպէս վերելում ասացինք, հնում տարին 2 կամ 3 եղանակ է ունեցել, որոնք Թովմա Արծրունին կենդանիների օրինակով է յիշատակել առանց աշնան անունը տալու: Նա պատմում է, որ երբ հիւսիսային սառն օդը շնչել է սկսում, վիշապը տագնապում եւ մինչեւ զարնան գալը անդնդախոր տաք վայրեր ծմեռելու է իջնում³⁶: Աշունը որպէս ծմեռնամուտ ընկալելու ամենադժբախտ պահպանուել էր մինչեւ նորագոյն ժամանակներ: Ազգագրագէտ Վարդ Բդոյեանի պատմելով, երբ Ախալքալաքում զարնանը գորտերը մեծ խմբերով դէպի լեռներն էին բարձրանում, ժողովուրդն ասում էր. «Դիորի (մինչեւ) գորտը չը կըռկըռայ, գարուն չի գայ»: Երբ գորտերն աշնանը լծից տեղափոխուում էին դէպի աղբիւրները, ասում էին. «գորտը գնաց, ծմեռ է»³⁷:

Այդպէս էլ Բոր եզի հեքիաթի Վիշապն է Արեւին հետապնդում այնքան, մինչեւ ծմռան շունչը զգացնել է տալիս, եւ ինքը խեղդում է ջրի մէջ, ինչպէս «Հիմնական առասպել»ի Օծը, որն Ամպրոպի աստծոյ դէմ մղուող կռում իվերջոյ պարտում եւ կորչում է Կենաց ծառի արմատների տակ եղած ստորերկրեայ ջրերում:

Ասումս ծից հետեւում է, որ հայկական հաւատալիքներում Ցուլի մահը զարնան յաղթանակն է ազդարարել, իսկ Վիշապի պարտութիւն-մահը՝ աշնանամուտը կամ որ անելի ստոյգ է՝ ծմեռնամուտը, քանի որ ԺԲ.-ԺԳ. դարերի տոմարագէտ Վանական Վարդապետը եւս ծմեռնամուտը ոչ թէ Սեպտեմբերի նշանակ Կշէռք (Սեպտեմբերին), այլ Կենդանաշրջանում նրան յաջորդող Կարիճի հարեւան Օծի նշանակ Սահմի (Հոկտեմբերին) է վերագ-

³⁶ Թովմայ Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց*, «Մագաղաթ» հրատ., Երեւան, 2006, III, Ը:

³⁷ Վարդ Բդոյեան, «Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մէջ», *Աշխատութիւններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի*, 3:1950, Հայկական ՍՍԴ ԳԱ հրատ., էջ 8:

րում. «Սահմի. զի գնայ հարաւայինն եւ գայ հիւսիսայինն (հողմ), եւ դարձեալ իմաստուն արք սահմանեն զտունս իւրեանց առ ի գալ ծմերան»³⁸:

Բոր եզան հեքիաթում ուշագրաւ է եզին ուղղած Վիշապի «Կամ մաշ, կամ գիւլաշ» մարտակոչը, ինչը պարզ է դարձնում, որ նրանց երկուսի կոիւր նախեառաջ մէկը միւսից տարածք նուաճելու համար է, եւ այդ տարածքը Կենաց ծառի շրջակայքն է, որը սովոր մի վայր է թէ՛ Յուլի, թէ՛ Վիշապի համար: Աստղային երկնքում այդպէս Յուլ եւ Կլաւդիոս Պտղոմէոսի նկարագրած Օձ համաստեղութեան աստղերն են տեղաւորուած Ծիր կաթինի³⁹ (մեր միասնական աստղային համակարգութեան պատկերը կողքից նայելիս) հակադիր ծայրերում՝ 180 աղեղնային աստիճանի ներքոյ⁴⁰: Նրանց միջեւ 6 ամիս (տարուայ ուղիղ կէտը) եւ Կենդանաշրջանի գոտու 6 համաստեղութիւն է ընկած, որոնցից իրաքանչիւրը, ըստ Կենդանաշրջանի գոտին կազմած հին աստղաբաշխների մտայղացման, մէկ ամսուան ընթացքում հորիզոնից սահելով, պէտք է իջնէր «գետնի տակ», իսկ նրա նախորդ համաստեղութիւնն առաջ գար: Այդպէս ամիսը՝ մէկ Կենդանաշրջանի գոտու իրաքանչիւր անհետացած համաստեղութեան փոխարէն մէկ այլ համաստեղութիւն «գետնի տակից» դուրս է գալիս:

Արեւուդու այսինքն՝ Կենդանաշրջանի գոտու վրայ գտնուող իրաքանչիւր համաստեղութեան դիտելիութիւնը միջին լայնութիւններում ապրողների համար մօտաւորապէս 6 ամիս է: Ինչու՞ մօտաւորապէս. որովհետեւ, թէեւ Կենդանաշրջանի գոտին կազմողները իրաքանչիւր համաստեղութեան համար մէկ ամսուայ մասնաբաժին են յատկացրել, այդուհանդերձ Արեւը Կոյս համաստեղութիւնը, օրինակ, 1 ամսուայ փոխարէն 1 ամիս եւ 16 օրում է անցնում: Եթէ հին աստղաբաշխներն այս պարզ հաշուարկը կատարած չլինէին, միանգամայն անիմաստ կը լինէր արեւուդու աստղերը 12 համաստեղութիւն-ամիսների բաժանելը: Մեզ տեսանելի աստղային երկնքում այդ

³⁸ «Յաղագս տարեմտին ի Վանական Վարդապետէ ասացեալ» *Մատենադարանի գիտական նիւթերի ժողովածու*, 1:1941, էջ 160:

³⁹ Կենաց ծառ – Ծիր Կաթին համեմատութիւնը գերմանացի հետազօտող Էրիխ Յերկենն է կատարել, իսկ դրա վրայ աճող խնձորները նոյնացրել է աստղերին: Ծիր Կաթին երկնային ծառն էլ երկրային ծառերի նման, ըստ տարուայ եղանակների, ունենում է «ծաղկման», «հատումացման» եւ թառամելու ժամանակահատուածներ: (Эрих Церен, *Лунный бок* (Լուսնային աստուածը), «Գիտութիւն» հրատ., Մոսկուա, 1976, էջ 118-20, 203): Նկատի ունի Ծիր Կաթինի պայծառ կամ համեմատաբար խամրած տեսանելիութեան աստիճանները

⁴⁰ Ծիր կաթինը, անշուշտ, ծայրեր չի կարող ունենալ, ինչպէս, որ ծայրեր չի կարող ունենալ սկաւառակը կամ մատանին: Այդպիսի սկաւառակ է նաեւ Ծիր կաթինը՝ մեր միասնական աստղային համակարգութեան, որի կողքից մեզ տեսանելի մէկ հատուածը աստղային երկնքի կամ հորիզոնի մի ծայրից միւսն է ձգւում: Հասկանալի է, որ խօսքն այդ ծայրերի մասին է, այլ ոչ թէ բուն միասնական աստղային համակարգութեան:

12ի ուղիղ կէսն է տեղատրում: Իւրաքանչիւր ամիս նրանցից մէկն իջնում է հորիզոնից ներքեւ, իսկ ներքեւինը բարձրանում է: Յատուկ հարկ է ընդգծել, որ խօսքը Կենդանաշրջանի գօտու համաստեղութիւնների մասին է, այլ ոչ թէ աստղային երկնքի Հիւսիսային կամ Հարաւային կիսագնդերում տեղաբաշխուածների, որոնցից որոշները միջին լայնութիւններում ապրողների համար կարող են 10 ամսից աւելի կամ պակաս տեսանելիութիւն ունենալ, կարող են ընդհանրապէս չերեւալ կամ երեւալ մշտապէս:

Ի լրումն այս ամէնի, ուզում եմ մէջբերել Բիւրականի աստղադիտարանի լաւագոյն աստղագէտներից մէկը համարուող Նայիրա Ազատեանի խօսքը, որը ինձ ասել է 5 տարի առաջ այս թեմայով գրուցելու կապակցութեամբ. *«Բացառուած է, որ Զողիակի գօյրու որեւէ համաստեղութիւն 10 ամսուայ տեսանելիութիւն ունենայ: Շեղումներ կարող են լինել, բայց՝ այնքան փոքր, որ նոյնիսկ 8 ամիս չեն կարող ձգել»:*

ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՆՔ ՅՈՒԼԻՆ ԵՒՎԻԾԱՊԻՆ

Վիշապաքարերի թագակիր Յուլը, որը ծմռան տիրակալն էր, անհետացել է, իսկ Օծը՝ բարձրացել: Գարնան Գ. ամիսն է: Արեւը մտել է Երկուորեակներ: Այդ պատճառով էլ վիշապաքարերի վրայ երկուորեակ գարնանաբեր արագիլ եւ կռունկ են պատկերում: Վիշապը խժռել է Բոր եզին, գարունը վերջնական յաղթանակ է տարել ծմռան ցրտերի նկատմամբ: Վեց ամիս յետոյ՝ աշնանը տեղի կ'ունենայ միանգամայն հակառակը. Զագրոշ եղջրաւոր վիշապը մարտահրաւէր կը նետի Տաւրոս Յլին եւ չարաչար կը պարտուի նրա դէմ մղած կռում: Այսինքն՝ Արեւն աշնանը դուրս կը գայ Օծ համաստեղութիւնից, Օծը կ'անհետանայ, իսկ նրա փոխարէն, հորիզոնի հակառակ ծայրում աշխարհի կը գայ Օծին յաղթած Յուլ համաստեղութիւնը: Կը սկսուի ձմեռը: Աստղային երկնքի միայն այս իրողութիւններն են օգնում հասկանալ, թէ Հայկական Լեռնաշխարհում նախապէս տարուայ եղանակային ո՞ր շրջափուլում է ըմբռնուած եղել Տաւրոսի եւ Զագրոշի մենամարտը, ինչի մասին աւանդագրոյցը բացարձակապէս ոչինչ չի պահպանել:

ԲԱՐԵԲԵՐ ՕԶԻ ՄԱՍԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

Այսպիսով, Յուլի դէմ նախայարձակ եղած Օծը Բոր եզան հեքիաթում, ի տարբերութիւն գարնան Արեւին զօրացնող Կարմիր Յլի, վնասակար բնոյթով է պատկերացուել, թէպէտ նրա (նրա աստղերի) ծագելը (աշխարհի գալը) գարնան գալստեամբ է ուղեկցուել: «Հաբրմանի» վերնագրով ժողովրդական մէկ այլ հեքիաթում⁴¹ (Շիրակի դաշտավայրից գրառել է Աղեքսանդր Ափրիկեանը) Յուլ չկայ, բայց պարզ նկարագրում է, թէ ինչպէս գարնանաբեր Օծը կարող է նաեւ բարի բնոյթով ընկալուել, որի անհետանալը կարող է իչիք դարձնել նրա ստեղծած բոլոր բարիքները:

⁴¹ ՀԺՀ, հպր. IV, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1963, էջ 15-26:

Օձի անունը Հաբրմանի է: Սա անտառում թաքնվում է ծերունու ցախերի մէջ եւ գալիս է նրա տուն, ապա պատուիրում է գնալ եւ թագաւորի աղջիկն ուզել իր համար: Թագաւորն օձի առջեւ պայման է դնում մէկ գիշերուայ մէջ պալատ կառուցել, այգի տնկել եւ մէկ կտորանի գորգ փռել դէպի իր պալատը, ապա 7 ձեռք դիող-գունայով այնպիսի համերգ բացել, որ բոլորը լսեն, բայց երաժիշտներին չտեսնեն: Հաբրմանին կատարում է թագաւորի պատուէրը եւ ամուսնանում է նրա դստեր հետ: Գիշերը նա հանում է իր օձէ շապիկը եւ ջահել տղայ է դառնում: Կնոջը խնդրում է ոչ մէկին չյայտնել իր գաղտնիքը: Կինը սակայն այդ մասին պատմում է քոյրերին: Հաբրմանին անհետանում է: Իր հետ անհետանում են չքնաղ պալատը, գորգն ու այգին: Կինը նրան գտնում է 6 բերդ անցնելուց յետոյ: Եօթերորդ բերդում Հաբրմանին է՝ ջադու Պառաւի գերութեան մէջ, որն ուզում է իր աղջկան ամուսնացնել նրա հետ: Պառաւը Հաբրմանիի կնոջն ուղարկում է պարկերով բմբուլ բերելու, որպէսզի իր աղջկայ օժիտի համար վերմակ, ներքնակ կարի: Հաբրմանիի կինը բարձրանում է սարի գագաթը եւ այնտեղից բղաւում, թէ Հաբրմանին մեռել է: Աշխարհի բոլոր թռչունները գալիս, փետուրները թողնում, հեռանում են: Յաջորդ անգամ Պառաւը Հաբրմանիի կնոջը պատուիրում է իր աղջկայ համար 12 ձեռք հագուստ գտնել, բայց այս անգամ Հաբրմանին եւ իր կինը փախուստի են դիմում: Պառաւն իր աղջկան ուղարկում է նրանց բռնելու: Հաբրմանին կնոջը ջրաղաց է դարձնում, ինքը դառնում է ջրաղացպան: Յաջորդ անգամ կնոջն այգի է դարձնում, ինքը դառնում է այգեպան: Զադուի աղջիկը ոչինչ չնկատելով, ետ է դառնում: Զադուն այս անգամ ինքն է հետապնդման նետում՝ «թոգ ու դուման» բարձրացնելով, երկինքն ու երկիրն իրար խառնելով: Հաբրմանին կնոջը շիւ է դարձնում, ինքը դառնում է օձ եւ փաթաթւում է շիւին: Պառաւը ճանաչում է նրանց: Հաբրմանին խնդրում է հանգիստ թողնել իրենց: Պառաւը հեռանում է, իսկ Հաբրմանին վերականգնում է իր պալատն ու այգին եւ շարունակում ապրել այնտեղ իր կնոջ հետ:

Այս հեքիաթը ծայրից ծայր բաւականին վառ արտայայտուած մի հոյակապ տոմարական առասպել է. ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս է օձի յայտնուելուն պէս յայտնուում գարունը, իսկ երբ նա անհետանում է, գարնան չքնաղ բնաշխարհը (պալատը), այգին, մէկ կտորանի գորգը (ծառ ու ծաղկունքը), անտես երաժիշտների համերգը (թռչունների դայլայլը, ծառերի շնկշնկալը) նոյնպէս անհետանում են: Անհետացած Հաբրմանիին նրա կինը 7րդ բերդում է գտնում, որը Կենդանաշրջանի գօտում Կարիճի հարեւան Օձ համաստեղութիւնից հաշուած, 7րդ՝ Յուլ համաստեղութիւնն է՝ գարնան 2րդ ամսուայ նշանակը (1. Կարիճին կից Օձ՝ Հոկտեմբեր, 2. Աղեղնաւոր՝ Նոյեմբեր, 3. Այծեղջիւր՝ Դեկտեմբեր, 4. Զրիռս՝ Յունուար, 5. Ձկներ՝ Փետրուար, 6. Խոյ՝ Մարտ, 7. Յուլ՝ Ապրիլ): Նշանակում է՝ Յուլ եւ Օձ համաստեղութիւնները կէս տարի անց կրկին 180 աստիճանով փոխել են իրենց դիրքերը եւ Օձը Յուլի տեղում է յայտնուել: Գարնան առաջին 2 ամիսներում

սկսում է թռչունների փետրափոխությունը, ինչի շնորհիվ էլ Ջադուն ուզում է իր աղջկայ համար փետր է վերմակ, ներքնակ կարել: Ջադուն գարնան առաջին ամիսների ընթացքում նահանջելու դատապարտուած տաքուցուրտ ամիսների մարմնատրումն է: Այդ պատճառով էլ, երբ Հաբրմանին եւ նրա կնոջը հետապնդելու է նետում՝ իրար է խառնում երկինքն ու երկիրը եւ «թոզ ու դուման» է բարձրացնում (գարնան քամիները), իսկ գարնանաբեր Օձը եւ իր կինն ընդհակառակը՝ ջրաղաց ու ջրաղացպան, այգի եւ այգեպան են դառնում (դարձեալ գարնան ցուցիչներ):

Բակտրիական կնիքներ

Հաբրմանին նոյնական է հայկական ժողովրդական հեքիաթների կիսով չափ օձ եւ գեղեցիկ երիտասարդ դարձող Օձ Մանուկին⁴²: Նոյն այդ մարդակերպ Օձը բակտրիական կնիքներում Արեւին համադրուած ենք տեսնում: Մի կնիքում նա երկու ձեռքով 2 օձ է բռնել, մէկ այլ կնիքում իր 2 ձեռքերն են օձ: Երկու դէպքում էլ ուսերից Արեւի ճառագայթներ են ելնում՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս շումերներն ու աքքադներն էին իրենց Ութու-Շամաշ Արեւին ուսերից ելնող ճառագայթներով պատկերում⁴³: Օձն Արեւի հետ է համադրուել այն պատճառով, որ գարնանն է գետնի տակից դուրս գալիս: Նոյն կերպ Օձ համաստեղութեան աստղերն են Կարիճի հետ միասին գարնանը «գետնի տակից» հորիզոնի վրայ բարձրանում: Եւ այդպէս կրկնում է

⁴² Նրա կերպարի քննութիւնը տե՛ս՝ Գագիկ Մարտոյան, *Օձամիշապ Արեւի դիցաբանութիւնը*, «Ջանգակ» հրատ., Երեւան, 2001:

⁴³ Victor Sarianidi, *Myths of Ancient Bactria and Margiana on Its Seals and Amulets*, Publisher Pentagraphics, Moscow 1998, էջ 22:

ամէն տարի՝ «մեռնում եւ յարութիւն է առնում», ինչպէս իրականում էլ օձը կաշին փոխելով, ջահելանալու տպաւորութիւն է թողնում⁴⁴:

Շումէրների ու արքայների
Ութու-Շամաշ Արեւը

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ ժողովրդական ընկալումներում Օձը (Վիշապը) երկակի բնոյթով է ներկայանում: Եթէ մի դէպքում նրա վնասակար էութիւնն է շեշտւում, երբ նա խժռում է գարնանային Արեւին զօրացնող Տիին եւ աշնանամուտին (ձմռանը) բանտում է մարդկանց, թռչուններին եւ գազաններին («Հիմնական առասպել»ում առեւանգում է ընտանի անասուններին), հայկական հեքիաթում Խոյի առջեւ միս է դնում, գայլի առջեւ՝ խոտ, միւս դէպքում միանգամայն բարեբեր բնոյթ ունի. յայտնւում է եւ իր հետ գարուն է բերում, անհետանում է ականայից, բայց կրկին յայտնուելով, մաքառում է ձմռան

ցրտերի դէմ եւ դարձեալ գարուն է բերում:

ԱՄԱՌԱՅԻՆ ՏԱՊԻ ՎԻՇԱՊԸ

Վիշապի (Օձի) երկուական բնոյթի վնասակար կողմը միայն նրա անհետանալու հետ միասին ձմռան ցրտերի մուտքով չի դրսեւորւում: Խոյի դարաշրջանում՝ էոնում (երբ գարնանային օրահաւասարի կէտը Խոյ համաստեղութիւն էր) նա աստղային երկնքում տեսանելի է եղել գարնան կէսի, ամբողջ ամռան եւ աշնան կէսի ընթացքում, ուստի նա նաեւ ամռան տապի մարմնատրումն է: «Սասնայ Ծռեր» դիւցազնավէպում Վիշապը գտնւում է Կանաչ քաղաքում, նստել է սարի գլխին եւ փակել քաղաքի միակ աղբիւրի ակը: Երբ Սանասար եւ Բաղդասար եղբայրները քաղաք մտնելով մի Պառաւի տանն են հիւրընկալւում⁴⁵, ծարաւած լինելով, ջուր են խնդրում նրանից: Պառաւը յայտնում է, որ Վիշապի ահից ոչ ոք չի համարձակւում ջրի գնալ: Վիշապը մի պուտ ջուր է բաց թողնում միայն այն ժամանակ, երբ ա-

⁴⁴ Արեւն օձի հետ է համադրուել նաեւ այն պատճառով, որ օձերը գիշերով իրենց բներն են քաշում եւ ցերեկով են միայն դուրս գալիս, ինչպէս Արեւն է մայրամուտին հորիզոնից ներքեւ («գետնի տակ») իջնում եւ արշալոյսին դուրս գալիս:

⁴⁵ «Պառաւի տուն»ը Կոյս համաստեղութիւնն է, որում աստղային առասպելները յունական Դեմետրային եւ նրա դստերը՝ Պերսեփոնէ-Կորային են տեղատրում (Ա. Бонюв, *Мифы и легенды о созвездиях* (Առասպելներ եւ լեգենդներ համաստեղութիւնների մասին), «Ղազախստան» հրատ., Ալմա-Աթա 1985, էջ 98-99:

մութի աղջիկ են զոհաբերում: Այժմ հերթը թագաւորի մօտ գտնուող մի աղ-
ջկայ է հասել: Եղբայրները ձիթհանքի 2 կլոր քար վերցնելով, սարն են
բարձրանում, որ Վիշապի վերջը տան: Ահա, յայտնում է Վիշապը, որ «մէկ
գոմշի չափ բարձր է, հինգ գոմշի չափ էրկէն»: Սանասարը եւ Բաղդասարը
քարերով ջարդում են նրա գլուխը: Ջրի ակը բացում է, եւ մարդիկ սկսում
են ջուր կրել⁴⁶: Սա նոյն այն դիպաշարն է, որի մասին վերելում յիշատակե-
ցինք 3 եղբայրներին նուիրուած հեքիաթների մասին խօսելիս: Արեւ եր-
րորդ եղբայրն ամառային արեւադարձի կէտում իջնում է հանդերձեալ աշ-
խարհի, ապա աշնանային օրահաւասարի կէտում յայտնում է Մուֆ աշխար-
հում եւ Պառաւի խորհրդով գնում, սպանում է ջրի ակը փակած Վիշապին:
«Սասնայ Ծոեր»ում շեշտադրումն արուած է Մուֆ աշխարհի կանաչ գոյնի
վրայ՝ ցոյց տալու համար, որ խօսքը փարթամօրէն կանաչաձ, ամառային
աշխարհի մասին է, երբ Օձ համաստեղութիւնը սարի նման կորածեւ երկ-
նակամարում շարժուելով, Յուլիս-Օգոստոս ամիսներին երկնքի կատար-
ներին է հասել եւ կալանել է երկնային ջրերը՝ անձրեւները, որոնք ամռանը
հազուադէպ երեւոյթ են: Ջրերի ակունքները բացում են աշնանը, երբ Ա-
րեւը դուրս է գալիս Օձ համաստեղութիւնից, եւ Օձն անհետանում է հորի-
զոնից (Արեւը «սպանում է» իր գազաթնակէտից իջած Օձին):

Նոյն այս առապելը պահպանուել է նաեւ *Յայսմաւորք*ում: Սբ. Թէոդո-
րոս զօրավարը յայտնում է Երապոլիս քաղաքում (Խարբերդի նահանգ):
Ճանապարհին շոգից նեղուելով, քուն է մտնում պուրակում: Մի կին զգու-
շացնում է նրան, որ մօտակայ քարայրում վիշապ է ապրում, որը դուրս է
գալիս միջօրէին (այսինքն՝ օրուայ ամենաշոգ ժամին): Ահա, գալիս է վիթ-
խարի վիշապը՝ աչքերից կրակ թափելով⁴⁷ (դարձեալ ամառային տապի
մասին ակնարկ): Թէոդորոսը գեղարդը խրում է նրա գլխի մէջ, որից յետոյ
ջուր է յորդում⁴⁸:

Այսպիսով, ասուածն իմի բերելով, կարող ենք եզրակացնել, որ հայկա-
կան վիշապները բնոյթով 2 տեսակի են՝ բարեբեր եւ վնասակար, տոմարա-
կան առումով, տարուայ հնում ընկալուած երեք հիմնական եղանակների՝
ձմռան (աշնան), գարնան եւ ամառային տապի ազդարարներն են:

ՅԼԱՍՊԱՆ ԱՐԵՒԸ

Հայկական հաւատալիքներում Վիշապի հակառակորդ Յուլը նոյնպէս 2
տեսակի է՝ բարեբեր եւ վնասակար՝ Կարմիր եւ Սեւ: Ծաղկազարդին՝ Մեծ
Պահքի վերջին Կիրակի օրը նշուող գարնանային տօնին երեխաները

⁴⁶ Սասունցի Դաւիթ. *հայկական ժողովրդական էպոս*, երկրորդ հրատարակութիւն
«Հայպետհրատ», Երեւան, 1961, էջ 79-83:

⁴⁷ Բանահիւսական նիւթերում կրակը կարող է նաեւ վիշապի բերանից թափուել:

⁴⁸ Յայսմաւորքից մէջբերել է ազգագրագէտ Լիլիթ Սիմոնեանն իր *Հաւքն իր թելով*,
օձն իր պորպոռով գրքում (ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2011, էջ 91):

«կարկաչա» կոչուող փայտէ աղմկարար կոթաւոր տուփիկը չխկչխկացնելով եւ անձրեւի ծայնին նմանակելով, երգում էին. «Կարկաչա, կարինկաչա, // Սեւ եզան սեւ սամաթեռ, // Կարմիր եզան օղն ու կոճակ»⁴⁹: Սամաթեռը սայլին ամրացուած այն օղակն է, որով խեղդելու աստիճան պինդ ձգում էին չենթարկուող եզան, տուեալ դէպքում՝ Սեւ եզան վիզը՝ նրան զսպելու նպատակով: Դրա փոխարէն Կարմիր եզին, ըստ երեւոյթին, կոճակով օղ են խոստացել, այսինքն՝ թոյլ, նեղութիւն չտուող օղակ: Կարմիր եզը նոյն Բոր (Կարմիր) եզն է, որը Մեծ Պահքի ընթացքում - ինչպէս տեսանք - իր առատութեան եղջիւրներով սնուցում, զօրացնում է Մեծ Պահքի փոսի մէջ գտնուող գարնան Արեւին եւ ապա Պահքի վերջում զոհ է գնում Վիշապին՝ իր մահով հաստատելով ծնունդի անհրաժեշտութիւնը ու գարնան վերջնական յաղթանակը ցրտերի նկատմամբ: Այսինքն՝ Յով համաստեղութիւնը, որն աշնանից սկսած, ամբողջ ծմեռուայ ընթացքում հորիզոնի վրայ էր, այժմ գարնան գալստեամբ, իր տեղը զիջում է Օձ համաստեղութեանը, որն այս անգամ ինքը գարնանամուտից մինչեւ խոր աշուն հորիզոնի վրայ պէտք է գտնուի:

Սեւ եզան կերպարը կատարեալ կերպով պահպանել է «Սասնայ Ծռեր» դիւցազնավէպը: Այստեղ նրան հեծնում է Սպիտակ դելը եւ աշխարհով մէկ պտտուելով, ւերածութիւններ է գործում, գերի է տանում կոյս Արմաղանին, երբ վերջինս զբօսնում է «խաս բաղչ»ում⁵⁰, այնպէս, ինչպէս յունական դիցաբանութեան մէջ անդրաշխարհի տիրակալ Հադէսն է յանկարծակի առեւանգում ծաղկունքի դիցուհի Պերսեփոնէ-Կորային, երբ սա իր ընկերուհիների հետ զբօսնում էր Նիսիական ծաղկուն հովտում⁵¹: Պերսեփոնէի վերադարձը հանդերձեալ աշխարհից գարնան վերադարձն էր խորհրդանշում, իսկ հայկական դիւցազնավէպում Արմաղանին վերադարձնելու համար Սեւ եզի եւ Սպիտակ դելի դէմ կռուի է դուրս գալիս Մեծ Միեր (Միհր) Արեւը: «*Ժամանակը գարուն էր,- ասում է էպոսը,- Սար հազար ծաղկունքով, ւաւելուկով լեցուն էր*»: Միերը նախ մի ճահճուտ վայրում գտնում է Սեւ եզին եւ թուրը փորն է խրում, ապա կռուի է բռնում Սպիտակ դելի հետ, որի մարմինը խմորի նման է: Միերը, երբ ձեռքը զցում է՝ խոր խրում է դելի մարմնի մէջ, սակայն իվերջոյ նրան էլ է սպանում⁵²: Այդպէս Արեւը յաղթում է շուրջը սպիտակ, փխրուն, խմորի նման փափուկ ձիւնով ծածկող ծնունդը, որը Միրչա Էլիադէի յայտնի տեսութեան՝ տարեվերջեան քայքայուող Տիեզերքն է: Նրա մահով վերածնունդ է նոր տարին, տուեալ դէպքում՝ գարնանային տարեմուտը:

⁴⁹ Արտակ արքեպիսկոպոս Մանուկեան, *Հայ եկեղեցու տօները*, Թեհրան, 1999, էջ 110:

⁵⁰ *Սասունցի Դաւիթ*, էջ 108-10, 112:

⁵¹ *Гомеровы гимны, К Деметре, (в кн. Эллинские поэты)*, (Հունական հիմներ, V, Դեմետրային, 10 («*Հելլենական բանաստեղծներ* գրքում)), «Գեղարուեստական գրականութիւն» հրատ., Մոսկուա 1963:

⁵² *Սասունցի Դաւիթ*, էջ 110-13:

«Սասնայ Շոեր»-ում նոյն կերպ Մեծ Միերի որդի Սասունցի Դաւիթն է, որպէս Արեւ, նախ գարնան առաջին 40 ցուրտ օրերի նշանակ 40 գազանոց հորում յայտնւում, ապա հորից դուրս գալով, մարտի է գնում իր փոխան Մարայ Մելիքի դէմ, որն էպոսում բացայայտօրէն ցլային յատկանիշերով է նկարագրւում. Մելիքը քնած է վրանում, բերանից շոգեղք է դուրս գալիս (ինչպէս ցլի բերանից՝ ցուրտ եղանակին), 7 ամուրի աղջիկ նրա վրայից ճանճերն են քշում (ինչպէս ճանճերն իրականում էլ ցլի անբաժան ուղեկիցներն են): Երբ Մելիքն արթնանում, տեսնում է Դաւիթին, փչում է, որ թոցնի, բայց երբ Դաւիթն իր տեղում կանգնած է մնում, «մօտէն քառսուն գոմշի ուժ է պակասում»⁵³: Մելիքը թաքնւում է հորում (հորիզոնից իջնում է գետնի տակ) եւ վրան 40 գոմէշի կաշի է քաշում, երբ Դաւիթն իր վերջին, վճռական հարուածը պէտք է հասցնի նրան⁵⁴: Մելիքը նոյնիսկ գոյթանի «գնճիկ» ունի, որով կալանում է Դաւիթին, սակայն Դաւիթը կտրում է դա⁵⁵: Հայկական դիւցազնավէպը ճշգրտօրէն տեղորոշել է նաեւ Մարայ Մելիքի դիրքն աստղային երկնքում. նրա ճանճերը քշող եօթ ամուրի աղջիկները Յուլ համաստեղութեան աստղակուտակ Բազումքի 7 աստղերն են, որոնք աստղաբաշխութեան մէջ յունական դիցաբանութեան տիտան Ատլանտի 7 դուստրերն են: Յունաստանում նրանց ծագելն անձրեւների շրջանն էր ազդարարում⁵⁶: Հայկական դիւցազնավէպում անձրեւը յաջորդում է Մելիքի սպանութեանը, ինչն արտայայտուած է նրա մօր՝ Իսմիլ Խաթունի երազում. «Մըսրայ էրկիր ամպ էր, մոլթն էր, // Մըժ էր, անձրեւ կը գար: // Հեղեղ կայնաւ. Հեղեղի ջուր դառաւ արուն, // ու ջանդաքներ մէջ կը տանէր»⁵⁷: Այսինքն՝ ստացւում է այնպէս, որ ինչպէս Վիշապի, այնպէս էլ Սեւ եզան սպանութիւնը՝ Արեւի դէմ կռուելով, հորիզոնից նրա անհետանալն անհրաժեշտ պայման է, որպէսզի սկսուեն գարնանային կենարար անձրեւներն ու դրանց հետեւանքով առաջացող սելաւ-հեղեղները, եւ սեւ հողն առանձնանայ սպիտակ ձիւնից:

ՎԻՇԱՊԻ ԵՒ ՅԼԻ ՄԱՐՄԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԽԱՌՆՈՒՐԴԸ

Վերելում շարադրուած Տարոսի եւ Զագրոշի մասին ժողովրդական աննդազրոյցը Տարոսին, չնայած նրա անուան ցուլ բացատրութեանը, նոյնպէս վիշապ է ներկայացնում, իսկ վիշապ Զագրոշին՝ եղջրակիր: Տպաւորութիւնն այնպիսին է, որ ժողովրդական մտածողութիւնը երկուսին էլ ցլավիշապի մարմնակազմական խառնուրդով է պատկերացրել: Ճիշտ այդպէս արեւելեան սլաւոններն իրենց Ամպրոպի աստծո՝ Պերուն-Պերկունասի

⁵³ Նոյն, էջ 263-37:

⁵⁴ Նոյն, էջ 245:

⁵⁵ Սասնայ Շոեր, հիւր. Բ, II մաս, «Հայպետհրատ», Երեւան, 1951, էջ 220:

⁵⁶ Библейская энциклопедия архимандрита Никифора, («Плеяды»), Типография А. И. Снегирёвой, Москвит 1891 – 1892.

⁵⁷ Սասունցի Դաւիթ, էջ 219:

հակառակորդ Վելէս օձին էին ցույի եղջիրներով պատկերում⁵⁸: Ճիշտ այդպէս է «Սասնայ Շուր» դիցազնավէպում սարի գլխին նստած վիշապը նկարագրում՝ «մէկ գոմշի չափ բարձր, հինգ գոմշի չափ էրկէն» (տես վերելում): Նախիջեանցիները նոյնպէս պատմել են, որ Օծասար լեռան վրայ եղջրակիր վիշապ թագաւոր է ապրում, որն իր հպատակների հետ իջնում, աղբիւրից ջուր է խմում⁵⁹: Նոյնպիսի մի օձ ապրելիս է եղել Վարանդայի Քառասնի գիւղի մօտ գտնուող բարձր ժայռի վրայ եւ ոսկէ եղջիրներ է ունեցել⁶⁰: Համշէնահայերը ե՛ւ հաւատացել են եղջրաւոր օձի գոյութեանը ե՛ւ նոյնիսկ նրա եղջիրն են ցոյց տուել՝ «փոքրիկ, սուրուլիկ, մի քիչ ծակուած ոսկոր՝ սեւագոյն ու դրսից պլպլուն»⁶¹: Տպաւորիչ է յատկապէս Մշոյ Առաքելոց եկեղեցու դռան (1134, Հայաստանի պատմութեան թանգարան) ձախ կողմում պատկերուած կենդանիների շարքում երկու իրար յաջորդող ցուլերից մէկի պատկերը, որի պոչը վիշապ է: ԺԵ. դարի մի վիշապագորգում, որը Բեռլինի իսլամական արուեստի թանգարանում է պահուում եւ ներկայացւում է իբրեւ անատոլիական մահմեդական մշակոյթի նմուշ, պարզ երեւում է, որ տեղական վաղնջական վիշապի եւ ցլի ոճաւորուած մարմնակազմական միասնութիւնն է պատկերուած: Բակտրիական մի կնիքում էլ յստակ երեւում է ցլի եւ վիշապի մարմնակազմական խառնուրդը⁶²:

Մշոյ Առաքելոց եկեղեցու դռան մանրամաս

Անկախ այն հանգամանքից, որ ցույի պոչն իրականում էլ օձանման է, Օծավիշապի մարմնակազմական խառնուրդի մասին նմանօրինակ պատկերացման հիմքը Խոյի դարաշրջանում աստղային երկնքի Օձի եւ Յլի փոխադարձ «ծնունդով» եւ «մահով» է պայմանաւորուած (մէկի մահը միւսի

⁵⁸ О. Диксон, П. Гросс, *Тайны древних наук* (Հնագոյն գիտութիւնների գաղտնիքները), изд. «Рипол классик», Մոսկուա 2001, էջ 18:

⁵⁹ Ե. Լալայեան, *Ջաւախքի բուրմունք*, տպ. Մ. Դ. Ռոստիսեանց, Թիֆլիս, 1892, էջ 45-46:

⁶⁰ Ե. Լալայեան, *Երկեր, հպր. II*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 171:

⁶¹ Յ. Մուրադեան, *Համշէնցի հայեր*, տպ. Կ. Մարտիրոսեանց, Թիֆլիս 1901, էջ 93:

⁶² Sarianidi, էջ 22:

ԺԵ. դարի մի վիշապագորգ

ծննդեան պատճառն է եւ՝ հակա-
ռակը): Ինչպէս տեսանք, նրանք
տարուայ 2 կէսերի՝ զարնան (ամ-
ռան) եւ աշնան (ծմռան) մունետիկ-
ներն են: Տարուայ 12 ամիսներից
ճում, զարնանից սկսած (ներառեալ
ամառը), հորիզոնից վեր է գտնուում
Օծ համաստեղութիւնը, իսկ այդ ըն-
թացքում Յուլը չի երեւում: Յաջորդ
6 ամսում, աշնանից սկսած (նե-
րառեալ ձմեռը), Յուլն է երեւում,
իսկ օծն անտեսանելի է⁶³:

Առասպելաբանաստեղծական
մտածողութեամբ, երկուսն էլ թէ-
պէտ միմեանց նկատմամբ հակա-
մարտութեան մէջ են, այնուամե-
նայնիւ տարուայ բոլորապտոյտի 2
տարբեր անքակտելի, բաղկացու-
ցիչ մասերն են՝ ամառուայ եւ ձմեռ-
ուայ խորհրդանիշերը, ինչպէս ժո-
ղովուրդն այժմ էլ տարին 2 կէսից է
(ամառ - ձմեռ) բաղկացած համա-
րում: Այդ պատճառով էլ Վիշապը
եւ Յուլը հակադրամիասնականու-
թեան մէջ են դիտարկուել, որպէս

մէկը միւսի մարմնակազմական շարունակութիւն:

Վիշապն, ուրեմն, նոյնինքն Յուլն է, բայց այդքանով միայն չի սահմա-
նափակուում Վիշապի կենդանական բազմորոգութիւնը: Հայ հին հեթանո-
սական հաւատալիքները քննադատող Կողբացին վիշապներ էր անուա-
նում հսկայ ձկներին⁶⁴: Հայկական մի աւանդագրոյցի համաձայն, այդպիսի
մի Վիշապ է ովկիանոսում ապրող Լեփաթանը, որի գլխին աշխարհի այս
ու այն կողմում փայլիլող ադամանդ քար կայ: Իր սեփական պոչը որպէս
թշնամի է ընդունում եւ ուզում է կծել, բայց չի կարողանում: Եթէ մի օր այդ
բանը նրան յաջողուի՝ աշխարհը կը կործանուի: Լեփաթանի գլխի աղա-

⁶³ Յաջորդ կիսամեակներում 2 համաստեղութիւնների այս դրափոխութիւնը տար-
ուայ նոյն եղանակներում կարող է կրկնուել մէկ դարաշրջանի (էոնի) ընթացքում՝
շուրջ 2160 տարի, քանի որ աղքան է Կենդանաշրջանի մէկ համաստեղութեան
մէջ մնում զարնանային օրահաւասարի կէտը՝ ըստ առաջընթացութեան երեւոյթի:
Այս մասին տե՛ս՝ Ի. Ա. Климишин, *Календарь и хронология* (Օրացոյց եւ ժամանա-
կագրութիւն), изд. «Наука», Մոսկուա 1985, էջ 25-26:

⁶⁴ Կողբացի, էջ I, ԻԵ:

մանդն այս ասանդագրոյցում, իհարկէ, աստղ է, իսկ ինքը՝ երկնքի Հիւսիսային կիսագնդում գտնուող Օձ համաստեղութիւնը:

Բակտրիական կնիքի ցույն ու վիշապը

Յաջորդ ասանդագրոյցը Լեւիաթանին Լեկէոն ծուկ է անուանում, որը Ղաֆար Ղոջա անունը կրող առասպելական սարի շուրջ 6 ամսում մէկ պտոյտ է կատարում: Ապա քաղցում է: Երախը բացում է, ինչքան, որ պէտք է, ջուր է կուլ տալիս եւ փչում է դէպի սարի գագաթը: Ջուրը հեղեղի նման սարից իջնում է ներքեւ եւ ճանապարհին սրբում, տանում է ամէն ինչ՝ բուսականութիւն, գազաններ, որոնք գալիս եւ հեղեղի հետ նրա փորն են լցում⁶⁵: Պարզ է, որ Լեկէոնի երախում հաւաքուած, ապա արտանետուած այդ ջրերը գարնան անձրեւների եւ սելանների փոխաբերութիւնն են, իսկ սարը, որի շուրջ

Լեւիաթան-Լեկէոն Օձ համաստեղութիւնը պտտում է 6 ամսում, սարի տեսք ունեցող կամարաձեւ երկինքն է, որտեղ գարնանը յայտնուելով, նա 6 ամիս երեւում, այնուհետեւ կորչում է «գետնի տակ»: Աշնանը նրան հերթափոխելու եկած Յուլ համաստեղութիւնն այս անգամ ինքն է ամբողջ ծմռան ընթացքում իր փորի մէջ հաւաքում երկնային եւ երկրային ջրերը (երկնքում անձրեւը վերածում է ձեան, իսկ երկրի վրայ սառեցնում է լեռնային աղբիւրների ակունքները):

Երկնային եւ երկրային ջրերը խմած Յուլի ուռած, փքուած պատկերը կարելի է տեսնել Վանի թագաւորութեան պեղածոյ իրերի շարքում: Գտնուել են կլորաւուն կաթսաներ, սկահակներ, որոնց ցլի գլուխներ են ամրակցուած: Վանից գտնուած այդպիսի կաթսաներից մէկը դրուել է եռոտանու վրայ, որի ոտքերը ցլի կճղակներ ունեն⁶⁶: Նոյն այդ Յուլը պատկերուած է նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհին բնորոշ Վիշապ կոչուող քարակոթողներին, որոնք քառակող սեղանատիպ տեսք ունեն կամ ձկնակերպ են եւ բարձր լեռնային գոգաւորութիւններում, մեծ մասամբ ջրային աւազանների մօտ են յայտնաբերուած: Կարելի է ասել, որ սեղանատիպ վիշապաքարերի դէմքը քարի վերին մասում պատկերուած զոհաբերուած Յլի գլուխն է, որի վերջոյթներն առանձին են ցուցադրուած: Որոշ ցլերի բերանից արտայայտիչ կերպով ջրի հզօր շիթեր են թափում՝ գարնան սելանների ու անձրեւների հոսքն այն բանից յետոյ, երբ Յուլ համաստեղութեանը «սպանում է» կամ

⁶⁵ Ղանալանեան, էջ 129-30:

⁶⁶ B. B. Piotrovskii, *The Kingdom of Van and Its Art*, published by Frederick A. Praeger, New York-Washington 1967, էջ 39-40, 76-77, fig. 26, 56, pl. 26:

Արեւը կամ Վիշապը: Սալաքարի միջնամասում երբեմն 2 զուգաչափ դիմահայեաց գարնանաբեր կոունկների կամ արագիլների պատկերներ են դրոշմուած՝ երկուորեակներ համաստեղութեան խորհրդանիշը, որտեղ գարնան Գ. ամսին մուտք է գործում Արեւը Բ. ամսուայ նշանակ Յուլ համաստեղութեանը «տապալելուց», «գետնի տակ» իջեցնելուց յետոյ: Ձկնակերպ վիշապների վրայ արուած փորագրումները կամ խիստ սահմանափակ են, կամ էլ իսպառ բացակայում են: Ակնյայտ է, որ ժողովուրդը Վիշապի եւ Յիլ մարմնակազմական խառնուրդը ցոյց տալու համար չի բաւարարուել միայն սալաքարի վրայ Յուլ քանդակելով եւ այդ սալաքարը «Վիշապ» կոչելով: Որպէսզի ցոյց տայ նաեւ, որ ամռան (գարնան) եւ ձմռան (աշնան) յարափոփոխ ընթացքի 2 ազդարարները՝ Վիշապը եւ Յուլը ոչ միայն երկնային եւ երկրային ոլորտների, այլեւ եռամաս Տիեզերքի երրորդ հատուածի՝ ստորերկրայքի տիրակալներն են, ստեղծել է Յլավիշապից ածանցուած երրորդ կենդանու կոթողը ձկան պատկերով, իբրեւ ծովերի՝ հանդերձեալ աշխարհի ներկայացուցիչ: Այդ է պատճառը, որ վիշապները նաեւ դամբարանային միջավայրում են յայտնաբերուած⁶⁷: Յլի, ձկան եւ վիշապի մասին բոլոր այս պատկերացումները հիմք են տալիս վիշապաքարերին «Յլավիշապածուկ» անուանել, ինչը, չնայած իր երկարահնչութեանը, աւելի ստոյգ է արտայայտում այս յաղթակոթողներից իւրաքանչիւրի տոմարական բովանդակութիւնը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով ասենք, որ բերուած նիւթը ցոյց է տալիս, թէ վաղ քաղաքակրթութեան արշալոյսից սկսած, մինչեւ նոր ժամանակներ որքան առանցքային նշանակութիւն է ունեցել աստղային երկինքը մեր նախնիների առօրեայում: Նոր քարի դարում մարդը նստակեաց երկրագործ դառնալով, եղանակային օրինաչափութիւնները հասկանալու, տոմար ունենալու անհրաժեշտութիւն է ունեցել: Առանց տոմարի, հնարաւոր չէր ո՛չ տնտեսական, ո՛չ էլ հոգեւոր կեանք կազմակերպել, իսկ առանց աստղային երկնքի շարժմանը հետեւելու հնարաւոր չէր տոմար ունենալ: Այլ կայուն ցուցիչներ բնութեան մէջ կարելի է համարել, թերեւս, կենդանիների վարքը՝ նրանց զուգաւորման ծնի, չուելու, վերադառնալու, թաքստոցները մտնելու-դուրս գալու ամիսները: Բայց դա այլ թեմա է, որին հարկ է առանձին ուսումնասիրութիւններով անդրադառնալ: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ հների աշխարհայեացքը բացատրելիս, նրանց աստղագիտական ընկալումներին առաջնային տեղ չյատկացնելը նշանակում է գլխաւոր նիւթի ա-

⁶⁷ Աշոտ Փիլիպոսեան, Ռուզան Մկրտչեան, Յասմիկ Սիմոնեան, Արտաւազդ Զաքեան, Արսէն Բոթիսեան, «Լճաշէնի "Վիշապի" դամբարանը. նորայայտ կենսափաստեր», *Վիշապը հեքիաթի եւ իրականութեան սահմանին*, Երեւան, 2019, Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի հրատ., էջ 573-74:

ծանցեալ դրսեւորումները բացատրել միայն: Նստակեաց երկրագործի համար գլխատրն աստղային երկնքի լուսատուներն են եղել եւ դրանց տեղաշարժերի ուսումնասիրութիւնը, ինչի արդիւնքում են առաջացել հին աշխարհի դիցաբանական պատկերացումները, ինչպէս նաեւ արուեստն ու ճարտարապետութիւնը: Մենք այստեղ միքանի դրուագ քննարկեցինք միայն հների աստղագիտական-տոմարական պատկերացումներից: Այլ օրինակներ ամենուրեք կարելի է նկատել:

THE CONSTELLATION CODES OF THE OX AND THE SERPENT
IN OLD ARMENIAN PERCEPTION DURING DIFFERENT SEASONS
(SUMMARY)

GAGIK MARTOYAN
martoyangagik474@gmail.co

Basing their work on Balto-Slavic Bilin epic tales, prominent Russian philologists V.V. Ivanov and V.VI. Toporov reconstructed the myth of the duel between the bull-shaped God of Thunder and the Serpent. In the battle the Serpent is defeated and disappears into underground waters. Ivanov and Toporov claim that in Middle Eastern versions of this myth, the winner may be the Serpent. Besides, the Sun may also prevail over the Serpent.

Armenian beliefs have preserved two types of snake images. One of them is the horned Zagrosh, which is defeated by the bull Tavros. In the other version, the Snake fights the Ox and eats it. Armenian beliefs have two types of oxen: Black and Red. During the spring of the Palm Sunday holiday, in the Armenian tradition Black Ox is promised a rope around its neck that will choke it, while the Red Ox is promised a rope with a button. In the epic poem of *Daredevils of Sasun*, the White devil (symbol of winter), sits on the Black Ox and, moving around the world, ruins it. The Elder Mher (Mithra, the sun) kills them both, thereby driving away winter and bringing the spring and the New Year.

At the same time, the Serpent also takes part in the victory over the ox. In the universe they are embodied in the constellations of the Taurus and the Serpent. In spring, when the Sun leaves Taurus, the latter disappears below the horizon. At the same time, the Snake appears on the horizon. Thus, while simultaneously “killing” Taurus, both the Sun and the Snake bring the long-awaited spring. During this period, the Snake is perceived as a good beginning, but during summer it is perceived as harmful. In the middle of summer, the snake is in its culminating position in the sky and blocks the paths of heavenly waters (rains), generating heat and drought. During autumn, when the Sun enters and leaves the constellation of the Serpent, the latter disappears below the horizon. One gets the impression that in the autumn both the Sun and Taurus simultaneously triumph over the Snake. Thus, Taurus and the Snake remain above the horizon in turn for 6 months, thereby becoming the harbingers of spring (Snake) and winter (Taurus).

Popular beliefs considered large fish to be snakes, naming one of them Leviathan and the other Legeon. Legeon revolves around Mount Ghafar - Ghoja (the

personification of the domed, mountain-like sky) for 6 months and brings with it spring and autumn showers and floods.

This series of weather changes is depicted on the stone stellae (Vishap) which have a sacrificed bull carved on them. From its mouth spring waters flow strongly. Below the carving of the bull, sometimes silhouettes of spring birds, of storks and cranes, can be seen. They both symbolize the Gemini constellation, into which the Sun enters in the spring, after killing the Taurus and gaining the final victory over winter.

In the mountains Vishaps also look like huge stone fish, which are derived from the image of the Serpent.